
ДО ПРОБЛЕМИ ЗВ'ЯЗКІВ І ЗМІНИ КУЛЬТУР НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я В АНТИЧНУ ЕПОХУ

В. П. Билкова

У статті систематизуються матеріали поселень з досліджень 70—90-х рр. у Нижньому Подніпров'ї і розглядається динаміка їх розвитку в античну епоху.

Перший крок у систематичному вивченні античних поселень зазначеної території було зроблено Ольвійською і Буго-Дніпровською експедиціями під керівництвом Л. М. Славіна¹. Він прагнув створити нову базу археологічних джерел, концентруючи увагу на дослідженні Ольвії у зв'язку з її оточенням, як еллінським, так і «варварським». В останні десятиліття, завдяки значному поповненню новими матеріалами, дослідження набули конкретного характеру: вивчається історія Ольвійського полісу як міста, з'єданого з сільськогосподарськими територіями. На сьогодні актуальною є проблема історичного та культурного співвідношення Ольвійської сільської округи і поселень, відкритих на захід та схід від її меж, у тому числі і нижньодніпровських городищ². У 50—60-х рр. склалась думка про те, що перші скіфські городища і селища виникли по берегах Дніпра у V—IV ст. до н. е., а у III—II ст. до н. е. почала формуватися пізньоскіфська культура. Загальновизнаним є уявлення, що в пониззі Дніпра залишилось осіле скіфське населення після розпаду «Великої Скіфії» та виникла одна з «Малих Скіфій». У 70—90-х рр. в результаті систематичних польових робіт в зазначеному регіоні досліджено кілька нових і кілька раніше відомих пам'яток. Таким чином, з'явилась можливість систематизувати матеріали з поселень Нижнього Подніпров'я і розглянути динаміку їх розвитку.

Поява поселень на цій території збігається з часом, коли було створено «велику хору» Ольвії. В архаїчний та ранньокласичний часи сільська округа Ольвії поширювалася на схід тільки до Гіпполаєвого мису (сучасний Станіславський мис). Можливо, храм Деметри, згадуваний Геродотом (IV, 53, 6), маркував межю, як це траплялося в інших регіонах: святилища розміщувались на межах хори з метою захисту³. На рубежі V—IV ст. до н. е. ольвіополіти освоїли східний регіон до гирла Дніпра. Думка про те, що здійснювалась своєрідна «внутрішня колонізація»⁴, уявляється найбільш обґрунтованою. На користь даного припущення можна віднести спільні ознаки матеріальної культури поселень IV ст. до н. е. узбережжя Дніпровського лиману і поселень VI—V ст. до н. е. у Нижньому Подністров'ї та Нижньому Побужжі, головним чином, у тонографії, будівництві, структурі керамічного комплексу, господарській діяльності, духовному житті. На тлі нової джерелознавчої бази чітко окреслюються особливості пам'яток сільської округи Ольвії порівняно з синхронно існуючими на Нижньому Дніпрі поселеннями степових скіфів⁵.

Не вдаючись до детальної характеристики поселень (це було зроблено раніше)⁶, зазначимо лише, що населення північно-східного узбережжя Дніпровського лиману не відрізнялось за господарською діяльністю (основні заняття — землеробство, скотарство, рибальство, торгівля) та основними характеристиками культури від населення хори Ольвії. На підставі нових археологічних даних стало можливим вважати, що економічні зв'язки з варварськими племенами вирішального значення для згаданого населення не мали — як взагалі для Ольвії, орієнтованої на стосунки, насамперед, з античним світом⁷. Зв'язки мешканців ольвійської хори зі скіфами не мають яскравого виявлення в їх матеріальній культурі. Можна тільки вказати на вірогідність забезпечення античного виробництва залізом з варварського оточення⁸ та наявність серед палеозоологічних

матеріалів черепів комолих биків, що, можливо, свідчить про придбання у скіфів худоби⁹. Отже, стосовно населення поселень хори простежується його відносна незалежність: усе необхідне воно одержувало в результаті власної господарської діяльності та завдяки існуванню розвинутого внутрішнього полісного ринку. Не має підстав пов'язувати значну кількість імпорту з середземноморських і причорноморських античних центрів, який постійно надходив на дані поселення, з посередницькою торгівлею.

У північній частині досліджуваного регіону на рубежі V—IV ст. до н. е. і на початку IV ст. до н. е. виникли поселення степових скіфів¹⁰. Скіфський господарсько-культурний тип базувався на екстенсивному скотарстві, землеробстві у річкових долинах, виробництві, переважно для власних потреб, торгівлі з осілим населенням лісостепу та мешканцями античних полісів. Це не суперечить його кочовому характеру — у кочовиків значне місце посідають допоміжні види діяльності, насамперед землеробство. Наведемо для прикладу сюнну: у межах їх культури виявлено створення власних землеробсько-ремісничих поселень і торжищ¹¹. Кочовики відчують постійний демографічний надлишок відносно можливостей середовища, і «зайві люди» змінюють спосіб життя, що є однією з умов виживання усієї системи¹².

Обидві групи поселень припинили існування у першій третині III ст. до н. е. Найпізніші об'єкти на них належать до останніх десятиліть IV — першої чверті III ст. до н. е. У знайдених комплексах присутні херсонеські клейма груп I (325—285 рр.) і 2 A (285—272 рр.)¹³ та синопські з датуванням не пізніше двох перших десятиліть III ст. до н. е.¹⁴ На поселеннях ольвійської хори знайдено також фрагменти синхронних амфор інших центрів (Кніда, Коса, в одному випадку — Родоса), чорнолакові канфари, флакони-бальзамарії, ольвійські монети. Що ж до Кам'янського городища, то запропоноване Б. М. Граковим датування від IV до самого рубежу III—II ст. до н. е. треба уточнити. Нещодавно було вказано на те, що датування клейм із розкопок Б. М. Гракова мають бути знижені¹⁵. Це стосується й типів амфор, які не виходять за межі IV — першої чверті III ст. до н. е. й монет. Пантікапейські монети, віднесені Б. М. Граковим до III ст., датуються його початком¹⁶ (№ 12, 13 в монографії) та 389—379 рр.¹⁷ (№ 14). Матеріали з нових розкопок Н. О. Гаврилюк теж не виходять за вказані хронологічні межі.

Оскільки на поселеннях відсутні сліди рантвого ворожого нападу, масових пожеж, руйнувань та ін., виникає припущення про пересування їх мешканців на нові місця. Цікавими щодо цього є факти знахідок скарбів ольвійських монет у північній частині регіону, які датуються саме першою третьою III ст. до н. е. і можуть свідчити про деяку нестабільність тогочасної ситуації. Знайшло відображення в археологічному матеріалі зазначеного регіону й одночасне зникнення скіфських курганних могил. Можна припустити міграцію скіфського населення частково на захід, частково до Криму. У Добруджі виявлено присутність скіфів від кінця IV — першої чверті III ст. до н. е.; у середині — другій половині III ст. скіфи та їх міста згадані Плінієм Старшим; близько 200 р. до н. е. Добруджа має назву Скіфії в декреті на вшанування Антифокла; фінал цієї Малої Скіфії належить до останньої чверті II — початку I ст. до н. е. Дані писемних джерел добре узгоджуються з археологічними та нумізматичними матеріалами¹⁸. У Криму в першій половині III ст. до н. е. спостерігається руйнування скіфами еллінських поселень, а потім виникнення пам'яток варварського типу¹⁹. Вдалося простежити невпинний наступ скіфів на землі Північно-Західного Криму протягом III—II ст. до н. е.²⁰ На території ж саме Нижнього Подніпров'я існує хронологічний проміжок між згаданими вище пам'ятками та городищами, які поступово виникали в II—I ст. до н. е.

У пізньоелліністичний і ранньоримський періоди на Нижньому Дніпрі, як і раніше, співіснують поселення двох культурних типів. До одного належать 14 городищ і одне селище з такими характерними рисами: у плані чотирикутні, обмежені крутим берегом, балками та двома оборонними лініями (друга оточує територію, приблизно 10 га), в яких використано двопанцирні стіни безсистемної кладки з забутованням дрібним камінням, башти, земляні вали у сполученні з ровами²¹; розпланування і забудова змішаного грецько-варварського вигляду²², територія використовується не повністю. Типи будівель: однокамерні та двокамерні наземні кам'яні будинки, глиноплетневі й глинобитні споруди, по-

одинокі напівземлянки невеликої глибини. Представлені іррегулярні постелисті кладки, орфостатні цоколі; черепиця використовувалась у мінімальній кількості.

Керамічний комплекс складають амфорна тара (відсоток уламків — від 32—35 до 50 та вище), ліпний і гончарний посуд. Значно переважає ліпна кераміка. Гончарний посуд різною мірою присутній на всіх поселеннях, але у кількісному співвідношенні він, як правило, помітно поступається ліпному. Серед гончарного посуду трапляються уламки та археологічно цілі форми північно-причорноморського та малоазійського походження²³. У мінімальній кількості (кілька фрагментів) знайдено піфоси та кухонний гончарний посуд. Черепиця відома тільки на трьох пам'ятках у вигляді поодиноких уламків. Серед ліпної кераміки переважають горщики і миски, поширені також жаровні і плошки, трапляється посуд сарматських і фракійських типів та імітації античних гончарних форм. Слабо- та чіткопрофільовані горщики мають прототипами скіфські форми. Серед мисок особливо помітний зарубинецький вплив. Деякі типи глечиків та курильниць мають безпосередні аналогії в сарматській культурі. Фракійська кераміка трапляється, переважно, в уламках, які мають характерні орнаментальні мотиви.

Серед інших матеріалів багато залізних і кам'яних виробів, виявлено шлаки. Представлено довізні речі, у тому числі, теракоти і геми. Зустрічаються монети, проте необхідно підкреслити відсутність серед них ольвійських. Склад шлаків приблизно збігається з даними більш раннього періоду: виявлено рештки проса, пшениці та ячменю²⁴. У складі стада порівняно з попереднім часом зменшилась кількість великої рогатої худоби і збільшилась частка свиней (представлено в приблизно рівному співвідношенні дрібну та велику рогату худобу, а на третьому місці — свиня, іноді, кінь). На даних поселеннях знайдено матеріали, пов'язані з рибальством.

Пам'ятки іншого типу мають комплекс ознак, які дозволяють віднести їх до культури ольвійської хори. Свого роду «еталонним» є добре досліджене городище Золотий Мис²⁵. До даної групи можна додати городище на схід від Золотого Мису, відоме під назвами городище на Корабельному мисі і Костровське. Розвідувальні розкопки на ньому дали змогу віднести пам'ятку до римського часу і вказати, що вона більше схожа на городища ольвійської округи, ніж на пізньоскіфські²⁶. Ці городища розміщувались на малодоступних мисах, які мали природні перепони. Їх площа — 1—2 га, територія за їх межами використовувалась для господарських потреб. Оборонні споруди — це кам'яні двопанцирні стіни з глиняним забутуванням і рови, а пізніше — вали з дерев'яно-земляним палісадом і рови²⁷. Пам'ятки характеризує компактна внутрішня регулярна забудова кам'яними будинками. Простежено застосування однорядної постелистої системи кладок. Приміщення багатокамерні, прямокутні у плані. Виявлено брукування дворів і вулиць. Як і в Ольвії, тут було застосовано шарові фундаменти. Господарські будови — це грушоподібні ями-зерносховища, ями-погреби та неглибокі напівземлянки площею 7—9 м² на території за межами городища. Як і у попередній час, виділені спеціальні ями для зсипання попелу з вогнища. Привертає увагу те, що, як і на попередньому етапі, відсутні знахідки виробничих комплексів.

У керамічному комплексі уламки амфор становлять 78—84%, гончарний посуд — 9—14%, ліпний — 6—7%, черепиця — 2,2%, товстостінна кераміка — 0,8%. Таке співвідношення збігається з, виявленим на поселеннях хори Ольвії, керамічним комплексом попереднього етапу. У значній кількості знайдено імпортовану кераміку. Серед гончарного посуду місцевого виробництва переважають, як і раніше, глечики і миски, знайдено також чаші, блюда, тарілки, горщики, келихи, бальзамарії, флакони. Кухонна гончарна кераміка представлена традиційними горщиками і каструлями. Серед ліпних форм масно горщики, переважно неорнаментовані, з відігнутими вінцями; корчаги, покришки, сковороди, жаровні, миски, чашки, дакійські чаші, світильники, імітації гончарного посуду. Знайдені монети майже всі ольвійські. Серед зернових культур переважає голозерна пшениця. Стадо, як і раніше, складається, переважно, з дрібної та великої рогатої худоби.

Одноманітність археологічних характеристик городищ ольвійської округи

римського часу дозволяє їх дослідникам констатувати однорідний склад населення, яке в основі було нащадками мешканців полісу попереднього періоду. Сільська територія Ольвії різко зменшилась у другій половині III—I ст. до н. е. («кризи хори» пояснюються кліматичними змінами і періодичним виснаженням ґрунтів)²⁶, але з відродженням Ольвії після гетської навали вона теж відроджувалась на традиційній базі. Східні укріплення хори нового етапу виникли на рубежі I ст. до н. е. — I ст. н. е. і існували до III ст.²⁹ на колишній території, але в безпечніших місцях (на відміну від північних груп поселень, територія розміщення яких на різних хронологічних етапах збігається лише частково).

Дата появи північної групи городищ не визначена досить виразно. Культурного шару та об'єктів IV ст. до н. е. на них не виявлено. Проте необхідно відзначити, що на кількох городищах траплялись окремі ранні знахідки IV — першої третини III ст., які можуть бути свідченням короткочасного використання цієї місцевості для сезонних стоянок, особливо недалеко від переправ. Колишнє датування вказаного матеріалу IV—III ст. до н. е. загалом дало підставу для уявлення про безперервне існування скіфських поселень до перших століть н. е., що нині викликає сумнів. Нові дослідження на городищах і уточнення дат конкретного археологічного матеріалу вимагають нового звернення до проблем хронології.

Шість пам'яток мають один основний шар II—I ст. до н. е. — I—II ст., де матеріали і об'єкти II ст. до н. е. та II ст. н. е. чітко не визначаються. Це — Знам'янське, Гаврилівське, Горностаївське, Каїрське, Консулівське городища та Львівське поселення. Треба уявити конкретний датуючий матеріал з цих пам'яток. Найбільш виразним прикладом безперервного існування звичайно здається скорочення Кам'янського городища до його «акрополя» — Знам'янського городища³⁰. Н. О. Гаврилюк запропонувала інший погляд на них, вказавши, що два городища розділені як територіально, так і хронологічно³¹. На нашу думку, хронологічний розрив добре підтверджується аналізом матеріалу. Найранішу кераміку було знайдено у верхніх шарах разом з пізньою, а також у кількох ямах³². Вона аналогічна знахідкам з Кам'янського городища і має бути датованою з відповідним зниженням дат. Матеріали, пізніші першої чверті — до середини III ст. взагалі відсутні. Херсонеські клейма з попереднім датуванням до самого кінця III ст.³³ пересуваються в групи 1 і 2 А за класифікацією В. І. Каца. Схожі зміни стосуються й клейм Фасосу. Коські клейма кінця III—II ст. до н. е.³⁴ можна віднести тільки до II — початку I ст.³⁵. Родоське клеймо також «молодіє» до часу не раніше другої половини II ст. до н. е.³⁶. Щодо найбільш раннього матеріалу, то окрім вказаних клейм присутні ще «мегарські» чаші II — першої половини I ст. до н. е., лагіноси II ст. та клейма Синопи з групи з загальною датою від другої чверті II ст. до 46 р. до н. е.³⁷. Культурний шар городища перемішаний, ранні об'єкти не виділяються, але навіть на підставі найраніших знахідок не можна віднести заснування Знам'янського городища до часу раніше другої половини II ст. до н. е. Н. М. Погребова визначила дату спорудження внутрішньої оборонної стіни рубежем III—II — самим початком II ст. до н. е. Але фібулу, знайдену разом з фрагментом «мегарської» чаші безпосередньо під муром, пізніше було віднесено до I ст. до н. е.³⁹. Запропоноване уточнення хронології дозволяє пояснити факт, який викликав подив дослідниці Знам'янського городища: знайдені там будівлі мали аналогії на інших пам'ятках, де належали до пізнього часу⁴⁰. Щодо верхньої дати існування городища, то вона була розглянута М. Б. Щукіним і визначена не пізніше першої половини I ст. до н. е.⁴¹. Можна також додати, що хоч у публікації результатів нових розкопок вказано II ст. до н. е. — II ст. н. е., із датуючих матеріалів згадані тільки світлоглиняні амфори з двоствольними ручками⁴², які датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Львівське поселення характеризується на базі аналізу матеріалів заповнення 21 ями і шурфу. Уламки амфор та червонолакового посуду датують його I ст. до н. е. — I ст. н. е.⁴³.

Горностаївське городище відоме лише за матеріалами розвідок К. А. Бреде, М. І. Вязьміної, Н. М. Погребової, Н. Г. Єлагіної, В. М. Зубаря. Головним датуючим його матеріалом є фрагменти амфор з двоствольними ручками.

У публікації матеріалів з розкопок Н. Г. Єлагіної на Каїрському городищі не було обґрунтовано датування II—I ст. до н. е., у той час, як античний керамічний імпорт із розвідок датовано I ст. до н. е. — I ст. н. е.⁴⁴.

Консулівське (Милове) городище досліджувалось тільки розвідками В. І. Гошкевича, Н. М. Погребової, І. А. Антонової, Е. О. Симонівича. Автори розвідок поселення не датували. В. В. Кропоткін відзначив наявність серед матеріалів уламків двоствольних ручок світлоглиняних амфор, а в щоденнику Н. М. Погребової вказано на знахідку фрагменту червонолакової чаші I ст. до н. е.⁴⁵.

На інших шести одношарових городищах виявлено матеріали і об'єкти ще й II ст. н. е. Це — Ганнівське, Великолепетиське, Саблуківське, Старошведське (Зміївське), Козацьке, Понятовське. Розкопками Н. О. Гаврилюк та М. Й. Абікулової нещодавно досліджувались два перших. Наявність на них шару II ст. у авторів праць не викликає сумніву, але існує розбіжність у визначенні нижньої дати. Н. О. Гаврилюк датує Ганнівське городище від кінця III або від рубежу III—II ст. до н. е.⁴⁶. Однак зараз слід відзначити, що ім'я астинома на херсонському клеймі було реконструйоване помилково і датування його кінцем III—II ст. до н. е.⁴⁷ не можна прийняти. Це одне з перших імен в групі I A⁴⁸, тобто, клеймо, як і «борисфен», належать ще до попереднього етапу. Не виходять за його межі й знахідки уламків амфор (Солоха I і II та ін.)⁴⁹. Червоно- та буролакова пізньоселлістична кераміка представлена чотирма фрагментами⁵⁰. Як і бронзові сережки, датовані III ст. до н. е., вони знайдені разом з пізнішим масовим матеріалом⁵¹. Обґрунтованішим здається датування, запропоноване іншим автором розкопок на базі аналізу масового матеріалу із шару та окремих об'єктів I ст. до н. е. — II ст. н. е.⁵².

Таке ж датування пропонує М. Й. Абікулова й для Великолепетиського городища. Б. М. Граков за підйомним матеріалом датував його II ст. до н. е. — I (II) ст. н. е.⁵³. Розкопки довели існування городища ще й у II ст. н. е. Пізньоселлістична ж кераміка представлена тільки кількома фрагментами⁵⁴.

Саблуківське городище відоме за матеріалами розвідок В. І. Гошкевича, Н. М. Погребової, І. А. Антонової, Д. Я. Телегіна, Н. Г. Єлагіної. За керамічним імпортом воно датоване М. Й. Абікуловою I ст. до н. е. — II ст. н. е.⁵⁵. Старошведське також досліджувалось тільки розвідками В. І. Гошкевича, Н. М. Погребової, І. А. Антонової, А. О. Щепинського, В. М. Зубаря, А. І. Кубишева. Матеріали Н. М. Погребової та І. А. Антонової вивчалися Кропоткіним і датовані I ст. до н. е. — I ст. н. е., а знахідки В. М. Зубаря і А. І. Кубишева — М. Й. Абікуловою, яка дала те ж датування⁵⁶. Нею ж вивчався античний імпорт з колекції розкопок В. І. Гошкевича на Козацькому городищі і був датований I ст. до н. е. — II—III ст. н. е. Присутність матеріалів I—II ст. на Понятовському городищі відзначив Б. М. Граков, а М. М. Дмитренко вказав на те, що на селищі присутні ті ж самі типи амфор, як і на городищі⁵⁷.

На двох городищах простежено два періоди життя. Використовуючи матеріали М. І. Вязьмітіної з розкопок Золотої Балки, Щукін визначив період від рубежу III—II до середини I ст. до н. е. і від рубежу I ст. до н. е. — I ст. н. е. до рубежу I—II або початку II ст. н. е.⁵⁸. Сама М. І. Вязьмітіна датувала найраніші будівельні комплекси II—I ст., не виділивши об'єктів тільки II ст. до н. е.⁵⁹. Її датування конкретного матеріалу можна уточнити. Клеймо, визначене як фасоське III—II ст. до н. е.⁶⁰, з клеймом Аканфа другої половини IV ст. до н. е.⁶¹. Синопське клеймо III—II ст. до н. е.⁶², за М. Ф. Федосєєвим, датується останньою чвертю IV ст. до н. е. Коські амфори II ст. до н. е. (а вони знайдені і під основою кам'яної стіни будинку)⁶³ пізніше були визначені як типи I ст. до н. е. — I ст. н. е.⁶⁴.

На підставі аналізу даних з перших розкопок на Любимівському городищі М. Б. Щукін визначив період його існування від I ст. до н. е. до початку II ст. н. е. Наступні розкопки підтвердили таке датування (слід відзначити, що знахідка ніжки фасоської амфори IV—III ст. до н. е. і кількох дрібних уламків коського виробництва не дає ґрунтовної підстави для визначення часу заснування поселення III—II ст. до н. е.)⁶⁵. М. Й. Абікулова виявила у східній частині городища два будівельні періоди: II—I ст. до н. е. — I ст. н. е. та після нестривалої перерви — від кінця I до кінця II ст.⁶⁶.

Вирізняється Червономаяцьке городище, яке на базі незначних розвідкових розкопок датується I ст. — 30-ми рр. III ст.⁶⁷, але воно вимагає ретельних археологічних досліджень.

Узагальнюючи викладене, можна виділити два етапи існування поселень у

Нижньому Подніпров'ї в античний час і виявити докорінні відмінності між ними. Рубіж V—IV — перша третина III ст. до н. е. характеризуються виникненням та існуванням двох груп довготривалих поселень, різниця між якими полягає на рівні господарсько-культурних типів. Після припинення життя на них лише від другої половини — рубежу II—I ст. до н. е. відновлюється осілий спосіб життя вже на основі схожого господарського укладу на всій території Нижнього Подніпров'я. Цим, певною мірою, викликана схожість двох нових груп поселень, але спостерігаються й відмінності у розмірах, принципах використання території, будівельних традиціях, складі агрокультур, керамічному комплексі тощо. На узбережжі Дніпровського лиману простежено спадкоємність у культурі населення поселень двох етапів. Відсутність поселень на Нижньому Дніпрі в період «спустошення степу» і помітні відмінності між скіфськими та пізньоскіфськими пам'ятками регіону не дозволяють вбачати у населенні нижньодніпровських городищ безпосередніх спадкоємців культури степових скіфів IV ст. до н. е. Проте схожість між ними простежується в плануванні, елементах фортифікації, типах будівель, ліпному посуді. Синкретичний характер пізньоскіфської культури постійно відзначали її дослідники, виявляючи скіфські, зарубинецькі, еллінські, сарматські, фракійські елементи. Однією з важливих характеристик пізнього етапу (II—I ст. до н. е. — III ст. н. е.) можна вважати втрату значною мірою тієї протилежності еллінського та варварського, яка визначала перший етап.

Примітки

¹ Буйских С. Б. Л. М. Славин как исследователь хоры Ольвийского государства // Мир Ольвии.— К., 1996.— С. 34—40.

² Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 221.

³ Mertens D. Some Principal Features of West Greek Colonial Architecture // Greek Colonists and Native Populations.— Canberra-Oxford, 1990.— P. 376.

⁴ Отрешко В. М. З історії Ольвійського поліса у IV—I ст. до н. е. // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 36, 37; Снитко И. А. К вопросу о демографическом потенциале процесса реколонизации хоры Ольвии на рубеже V—IV вв. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тез. докл. конф.— Ростов-на-Дону, 1994.— С. 38—40.

⁵ Былкова В. П. Греки и варвары в Нижнем Поднепровье в конце V — первой трети III вв. до н. э. (По материалам раскопок поселений) // ВДИ.— 1995.— № 4.— С. 111—116.

⁶ Былкова В. П. Нижнее Поднепровье в IV—II вв. до н. э. // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1991.— С. 69—75.

⁷ Крыжицкий С. Д. Ольвия и варвары (проблема влияний) // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века.— Тез. докл. конф.— Ростов-на-Дону, 1994.— С. 18, 19.

⁸ Паньков С. В. Про стан залізодобування в античному виробництві Північного Причорномор'я // Археологія.— 1996.— № 2.— С. 48, 49.

⁹ Визначення та припущення к. і. н. О. П. Журавльова.

¹⁰ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36; Гаврилюк Н. А., Былкова В. П., Кравченко С. Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в Степном Поднепровье.— Препринт.— К., 1992.— Ч. 1, 2.

¹¹ Давыдова А. В. К вопросу о роли оседлых поселений в кочевом обществе сюнну // КСИА.— 1978.— Вып. 154.— С. 55—59; Коновалов П. Б. Некоторые итоги и задачи изучения хунну // Древние культуры Монголии.— Новосибирск, 1985.— С. 41—50.

¹² Дигар Ж.-П. Отношения между кочевниками и оседлыми племенами на Среднем Востоке // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций.— Алма-Ата, 1989.— С. 39.

¹³ *Кац В. И.* Керамические клейма Херсонеса Таврического.— Саратов, 1994.— С. 76.

¹⁴ Синопські клейма визначені М. Ф. Федосєєвим.

¹⁵ *Золотарев М. И.* Торговые коммуникации между Херсонесом и Скифией в конце IV — первой трети III вв. до н. э. // *Археология*.— 1996.— № 2.— С. 82.

¹⁶ *Шелов Д. Б.* Чеканка монеты и денежное обращение на Боспоре в III в. до н. э. // *МИА*.— 1954.— № 33.— С. 58, 59.

¹⁷ *Анохин В. А.* Монетное дело Боспора.— К., 1986.— С. 139, № 87.

¹⁸ *Соја М.* Greek Colonists and Native Populations in Dobruja (Moesia Inferior) // *Greek Colonists and Native Populations*.— Canberra-Oxford, 1990.— P. 157—168; *Андрух С. И.* Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н. э. Этнополитический аспект.— Запорожье, 1995.— С. 139—147.

¹⁹ *Шелов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 128, 129; *Ланцов С. Б.* Античное поселение Ново-Федоровка и некоторые вопросы истории херсонесской хоры // *Северо-Западный Крым в античную эпоху*.— К., 1994.— С. 91, 92.

²⁰ *Кутайсов В. А., Уженцев В. Б.* Восточные ворота Калос-Лимена // *Северо-Западный Крым в античную эпоху*.— К., 1994.— С. 66.

²¹ *Дашевская О. Д.* Позднескифская фортификация и ее вариант на городище Беляус // *Проблемы скифо-сарматской археологии*.— М., 1990.— С. 143—145.

²² *Крыжицкий С. Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья.— К., 1993.— С. 228—231.

²³ *Абикулова М. И.* Экономические связи позднескифского населения Нижнего Днепра с античным миром // *Херсонский обл. гос. архив. Фонд ХКМ за 1985 г.*— Б/н.

²⁴ Всі палеоботанічні визначення виконані доктором біологічних наук Г. О. Пашкевич.

²⁵ *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.— С. 92.

²⁶ *Билкова В. П.* До питання про східну межу сільської округи Ольвії в пізньокласичній — ранньоелліністичній час // *Археология*.— 1994.— № 3.— С. 19, 20.

²⁷ *Буйских С. Б.* Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры).— К., 1991.— С. 77, 78.

²⁸ *Крыжицкий С. Д.* К проблеме влияния окружающей среды на историческое развитие Ольвийского государства // *Ольвия-200*.— Тез. докл. конф.— Николаев, 1994.— С. 71.

²⁹ *Буйских С. Б.* Фортификация Ольвийского государства...— С. 77, 78; *Бураков А. В.* Периодизация укрепленных поселений Ольвийской хоры первых веков нашей эры // *Ольвия-200*.— Тез. докл. конф.— Николаев, 1994.— С. 25—27.

³⁰ *Граков Б. Н.* Указ. соч.— С. 59.

³¹ *Гаврилюк Н. А., Абикулова М. И.* Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья (новые материалы).— Препринт.— К., 1991.— Ч. I.— С. 24, 25.

³² *Погребова Н. Н.* Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское) // *МИА*.— 1958.— № 64.— С. 119.

³³ Там же.— С. 144, 146.

³⁴ Там же.— С. 145.- Рис. 20, 3, 5.

³⁵ *Grace V., Savvatiannu-Pétrapoulakou M.* Les timbres amphoriques grecs // *Exploration archéologique de Délos*.— 1970.— XXVIII.— P. 364.

³⁶ *Шелов Д. Б.* Керамические клейма из Тапанса III—I веков до н. э.— М., 1975.— С. 97.
«Археология», № 3, 1998 г.

³⁷ На пізньоскіфському городищі Киз-Кермен у Криму (розкопки А. Білого 1980 р.) у шарі I ст. до н. е. виявлено аналогії цим клеймам (повідомлення М. Ф. Федоссева).

³⁸ *Погребова Н. Н.* Указ. соч.— С. 114, 115.

³⁹ *Амброз А. К.* Фібулы юга европейской части СССР // САИ.— Вып. ДІ-30.— 1966.— С. 21.

⁴⁰ *Погребова Н. Н.* Указ. соч.— С. 124.

⁴¹ *Щукин М. Б.* К истории Нижнего Поднепровья в первые века нашей эры // АСГЭ.— 1970.— Вып. 12.— С. 56.

⁴² *Гаврилюк Н. А., Абикулова М. И.* Указ. соч.— С. 24, 25.

⁴³ *Костюк Л. И., Абикулова М. И.* Исследования позднескифского поселения у с. Львово // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. конф.— Херсон, 1990.— Ч. 2.— С. 43, 44.

⁴⁴ *Благина Н. Г.* Новое позднескифское городище на Нижнем Днепре // КСИА.— 1962.— Вып. 89.— С. 74—76.

⁴⁵ *Кропоткин В. В.* Римские импортные изделия в Восточной Европе // САИ.— Вып. ДІ-27.— 1970.— С. 63, № 364; *Погребова Н. Н.* Дневник обследования нижнеднепровских скифских городищ. 14/06—21/06 1950 г. // Архив каф. археологии МГУ.— № 46.

⁴⁶ *Гаврилюк Н. А., Абикулова М. И.* Указ. соч.

⁴⁷ Там же.— Ч. 1.— С. 22, 23.— Рис. 19, 1.

⁴⁸ *Кац В. И.* Указ. соч.— С. 91.— № 32.— Табл. XIII.

⁴⁹ *Гаврилюк Н. А., Абикулова М. И.* Указ. соч.— С. 19.

⁵⁰ Там же.— С. 20.

⁵¹ Там же.— С. 8, 22.

⁵² Інформація М. Й. Абікулової.

⁵³ *Граков Б. Н.* Указ. соч.— С. 152—154.

⁵⁴ *Гаврилюк Н. А., Абікулова М. Й., Завгородній Ю. Ю.* Городище пізньоскіфського часу біля смт. Велика Лепетиха // АДУ 1991.— С. 20.

⁵⁵ *Абикулова М. И.* Экономические связи...— С. 8.

⁵⁶ Там же.— С. 11, 12; *Кропоткин В. В.* Указ. соч.— С. 62, 82.

⁵⁷ *Граков Б. Н.* Указ. соч.— С. 153; *Дмитренко М. М.* Польовий щоденник за 1946 р. // Архів ХКМ.— Б/п.

⁵⁸ *Щукин М. Б.* Указ. соч.— С. 56—59.

⁵⁹ *Вязьмитіна М. І.* Золота Балка.— К., 1962.— С. 112, 113.

⁶⁰ Там же.— С. 71, 72.— Рис. 69, 1.

⁶¹ *Алтерер Ж., Гарлан И.* Греческие амфорные мастерские // Греческие амфоры.— Саратов, 1992.— С. 18, 19.

⁶² *Вязьмитіна М. І.* Вказ. праця.— С. 148.— Рис. 69, 3.

⁶³ Там же.— С. 77, 78.— Рис. 70, 1, 2, та ін.

⁶⁴ *Зеест И. Б.* Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— С. 109.— Табл. XXVII, 62.

⁶⁵ *Зубар В. М., Храпунов И. М.* Нові дослідження Любимівського городища // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 131—134.

⁶⁶ *Абікулова М. Й.* Дослідження Любимівського городища на Дніпрі // Історично-культурна спадщина Херсонського краю.— Тез. докл. конф.— Херсон, 1994.— С. 3, 4; повідомлення автора.

⁶⁷ Інформація автора розкопок О. О. Гей.

В. П. Былкова

К ПРОБЛЕМЕ СВЯЗЕЙ И СМЕНЫ КУЛЬТУР НАСЕЛЕНИЯ НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ

Археологические работы, проведенные на территории Нижнего Поднепровья в 70—90-е гг., дали дополнительные возможности для систематизации материалов с поселений этого региона и рассмотрения их в динамике развития. Можно выделить два этапа существования поселений: рубеж V—IV — первая треть III вв. до н. э. и от второй половины II — рубежа II—I вв. до н. э. до III в. н. э. На каждом этапе в регионе сосуществовали поселения двух культурных типов. На первом этапе — это поселения ольвийской сельской округи и степных скифов, различающиеся на уровне хозяйственно-культурных типов и представляющие собой противопоставление варварского и эллинского (в общекультурном смысле) на данной территории. На втором этапе появляются новые городища на территории округи Ольвии и по берегам Днепра. Между ними прослеживается сходство в хозяйственном укладе, но различия археологических культур сохраняются. Население хоры постоянно существовало в традициях культуры северопричерноморских эллинов, которая дополнялась, особенно на втором этапе, иными элементами. Между скифской и позднескифской культурами не прослеживается столь же явная преемственность, но наблюдается определенное сходство. Уточнение датировок конкретного археологического материала с поселений Нижнего Поднепровья указывает на отсутствие жизни на них на протяжении больших частей III и II вв. до н. э. При возобновлении жизни на позднем хронологическом этапе противопоставление эллинского и варварского в значительной степени теряет свое значение. Населению этого времени присущи не только разнообразные культурные взаимовлияния, но и смешанный состав.

V. P. Bylkova

RELATIONSHIP AND TRANSFORMATION OF EARLY IRON AGE CULTURES IN LOWER DNIEPER REGION

Recent studies of old and new excavations at Early Iron Age settlements in Low Dnieper Region suggest a consideration of the relationship between archaeological cultures in the development. There are two phases in the existence of settlements in this territory: the first runs from the late Vth—early IVth centuries to the first third of the IIIrd century BC, the second covers the late IIrd century BC—the IIIrd century AD. The region was occupied during every phase by population of two cultural types. The earliest settlements belong to the Olbian chora and to the Scythians; these two groups have quite opposite characteristics and demonstrate a contradiction of «Hellenic» and «Barbarian». Diagnostic ceramics indicated an earlier date than previously believed for abandonment of that sites and a later one for appearance of next two group. This chronological break makes the return to the subject of transformation of cultures as being necessary. On the second phase the inhabitants of both groups of settlements were more similar in their mode of life, but differences between two archaeological cultures still existed.

Одержано 24.04.97.